

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 64

NUMMER 5

NOV-DEC 2017

- 3 *Het licht van iconen***
– Peter van den Hoven
- 5 *Athos kritisch op oecumene***
– Nick Pouls
- 9 *Een Byzantijns epos*** – Dolf Bruinsma
- 12 *Meditatie*** – Johan Meijer
- 15 *Zonderschuld (recensie)***
– Huub Vogelaar
- 18 *Kerkvaders I*** – Leo van Leijsen
- 22 *Korte Berichten***
- 23 *Byzantijnse Liturgie XIX: Het huwelijk*** – Dolf Langerhuizen

Twee rijkelijk versierde huwelijkskronen uit het negentiende-eeuwse Rusland. (Foto: Shakko/Wikimedia Commons)

De cover met een Grote Waterwijding in de sneeuw herinnert ons eraan dat we op weg zijn naar de Kerst-Epifaniecyclus.

Pokrof opent met een beschouwing over het licht in Oost en West en hoe de leer over het 'ongeschapen Licht' van de Byzantijnse theoloog Gregorios Palamas, Athosmonnik en aartsbisschop van Thessaloniki, doorwerkt in de iconenschilderkunst. Hedendaags Athos is ook de plek waar men kritisch kijkt naar de oecumene. We blijven hierna nog even in 'Byzantijnse' sferen met het epos van Digenes Akritis, held uit lang vervlogen tijden. In de meditatie horen we uit het Kerstverhaal over de Vlucht naar Egypte en de Kindermoord te Betlehem; ze resoneren in onze tijd, waar wereldwijd zoveel mensen vervolgd en verdreven worden. Het nieuwe boek van Mattias Rouw wordt besproken, volgens wie de woestijnvaders moderne mensen iets kunnen leren over hoe je op een gezonde manier kunt omgaan met zonde en schuld. Het laatste artikel gaat over Kerkvaders, deel I uit een serie van drie. De rubriek Byzantijnse Liturgie ten slotte behandelt de huwelijksviering in de Oosters-orthodoxe en Grieks-katholieke kerken.

Pokrof wenst u een goede Adventstijd toe en alvast een Gezegend Kerstfeest.

Leo van Leijsen,
redactiesecretaris

De illustraties op de omslag:

Voor- en achterzijde: Grote Waterwijding op feest van Theofanie (Jezus' Doop in de Jordaan, 6 januari). Orthodoxen in Moldavië, Noordoost-Roemenië [Foto's: A. Smits].

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars (hoofdredacteur), Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Johan Meijer, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Pokrof, Emmaplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>
De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de

mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingsdienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders worden men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €22,50 voor Nederland, voor het buitenland €27,50, giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145 (BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss.
Drukwerk: Laumier, Mierlo.

Het licht van iconen

Beginnend bij de ontwikkelingen in het Westen sinds de Renaissance, spreekt Peter van de Hoven, kunstenaar en icoonschilder, over de verschillen van de plaats van het licht in de schilderkunst van Oost en West én over het licht van de iconen in het bijzonder.

Een van de belangrijkste kenmerken van de Renaissance is de geest van onderzoek. Maar dit onderzoek is niet denkbaar zonder papier, dit prachtige beschrijf- en bedrukbare materiaal als drager en verspreider van alle informatie. De wereld wordt onderzocht en kaarten worden gedrukt. De uitvinding van de boekdrukkunst is ondenkbaar zonder papier. Vesalius (16^e eeuw, een van de grondleggers van de anatomie) laat boeken drukken met anatomische studies in prentvorm. Het was de expansie van de Islam die zorgde voor de eerste kennismaking met deze Chinese uitvinding en zo kwamen via de Arabieren de eerste papiermolens in Spanje. Zij die beweren dat Rusland nooit een Renaissance heeft gekend, hebben in dit opzicht gelijk.

Het licht onderzocht

Deze geest van onderzoek maakte de natuur tot de leermeesteres der kunst, *Natura Artis Magistra*. Bij Jan van Eyck in de 15^e eeuw treft men deze geest van onderzoek reeds ten volle aan. Het realisme wordt geboren, iets waarvoor olieverf zich uitstekend leent. Nauwgezet wordt de lichtval bestudeerd. Wat onze ogen zien, is de complexe reflectie van licht op gezichten en gewaden. Het licht, meer precies het natuurlijk licht, wordt weergegeven komend uit een enkele bron, hetzij de zon, hetzij een lamp of haardvuur. Het is al waarneembaar bij Fra Angelico (15e eeuw) die met één been in de Latijnse en het andere been in de Griekse wereld lijkt te staan. Dit onderzoekend weergeven van de werkelijkheid, dat niet denkbaar is zonder papier, zal ten slotte leiden tot het *clair-obscur*, de schildertechniek van licht-donkercontrast.

Ontwikkelingen in het Oosten

In diezelfde tijd echter is in het Griekse Oosten een diep wantrouwen gegroeid jegens het Latijnse Westen. Een wantrouwen dat zich ook zal

! Icoon van de Transfiguratie door Feofan Grek.

meedelen aan Rusland, als erfgenaam van Tsar'-grad, de Keizerstad, zoals ze Constantinopel, het 'Tweede Rome', blijven noemen.

Het is in dezen begrijpelijk dat het licht een rol is gaan spelen in de verschillende visies zoals die tussen Oost en West bestaan. Een verschil dat alleen maar gezorgd heeft voor een groeiende verwijdering, alsof het Schisma tussen Rome en Byzantium al niet genoeg was. Het heeft ook een verschil opgeleverd in de wijze van schilderen.

Dat het schilderen in het Westen een geheel andere evolutie heeft ondergaan, terwijl die in het Oosten onveranderd is gebleven, is een wat simplistische benadering, want ook in het Oosten ziet men ontwikkelingen en veranderingen. Vooral in de 19^e eeuw is er sprake van een immense invloed van het Westen op wat men de academische stijl van icoonschilderen is gaan noemen. Die invloed van westers realisme is zeer tegenwoordig in de Verlosserskathedraal, opgericht (begin bouw 1839, inwijding 1883) in Moskou ter gedachtenis aan de verdrijving van Napoleon (1812), maar door Stalin verwoest

(1931). Aan deze kathedraal hebben tal van in die tijd bekende schilders meegewerkt. Sommigen van hen waren afkomstig uit het bekende genootschap van de *peredvizhniki* (Russisch: letterlijk 'zwerwers') dat rondreizende groepstoonstellingen organiseerde.

Het ongeschapen Licht

«V ikonje njet tjenjej kak v svjetje njet t'my », kwam ik op een Russische site tegen: 'In de icon is geen schaduw, zoals in het licht geen duisternis is.'

Om dit gegeven beter te begrijpen moeten we naar de 15^e eeuw toen een zekere Barlaâm een bezoek bracht aan de berg Athos, de berg vol mannenkloosters, en terug in Thessaloniki de monniken belachelijk maakte, omdat ze er zekere ideeën op na hielden over bepaalde gebeds'technieken'. Een langdurig volgehouden voorovergebogen houding zou hun een blik verschaffen op het inwendige licht waarvan in het Evangelie sprake is. Barlaâm noemde hen daarom weinig complimenteus o.a. *omphalopsychoi*, 'mensen met hun ziel in hun navel'- *navelstaanders* zouden wij zeggen.

De monniken zochten steun tegen die bespotting bij de bisschop van Thessaloniki, Gregorius Palamás, die zo wijs was om de discussie op een hoger niveau te tillen. Gregorius Palamás, tegenstrever van de spotlust van Barlaâm, benaderde het probleem grondig. Hij baseerde zich daarbij op de Kerkvaders, zoals met name Gregorius van Nyssa (4^e eeuw) die de oneindige kloof benadrukte tussen Schepper en schepsel. Hierdoor is God ondoorgankelijk voor de mens. Maar nochtans is God mens geworden en is er een verbintenis tot stand gebracht. God is weliswaar onkenbaar maar zijn energieën zijn kenbaar. *En-ergie* is een oorspronkelijk Grieks woord, en familie van het Nederlandse 'inwerking' ('en'= NL in, de Griekse stam '[w]erg-'verwant met ons woord 'werk'). Deze energieën, inwerkingen, gaan uit van God en behoren volgens Palamás tot zijn Wezen. Sindsdien was er duidelijk onderscheid tussen goddelijk licht en geschapen licht.

Wat de apostelen zagen, was een licht van goddelijke oorsprong. ('Assist' of 'inokop' is de benaming voor de fijne uitwaaierende gouden lijntjes op het kleed van een goddelijke persoon op iconen die de semiotische uitbeelding zijn van deze energieën.) Daarmee werd gesteld dat het licht dat de drie eerstgeroepen apostelen - Petrus, Jo-

| De Annunciatie ofwel Aankondiging aan Maria door Fra Angelico.

hannes en Jacobus - zagen bij de Gedaanteverandering op de berg, of het licht dat Stefanus in zijn stervensuur zag (Hand 7:55-56), een goddelijk en ongeschapen licht was geweest, dus een bovennatuurlijke manifestatie van de goddelijke energieën, voor mensen waarneembaar, en geen natuurlijk licht. Door de genade verkregen zij een reële en essentiële deelname aan de goddelijke natuur.

Barlaâm, Palamás en de iconen

De opvattingen van Barlaâm werden in 1341 veroordeeld. Hij ging tenslotte zijn heul zoeken in het Westen en kreeg daar steun, wat helaas de tegenstellingen na het Schisma alleen maar versterkt heeft. Het fysische licht, het geschapen licht, zou in het Westen de boventoon voeren in zowel de schilderkunst als de studies van Newton en Huygens en langs het experiment van Michelson-Morley (1887) uitmondend in Einsteins relativiteitstheorie.

In het Oosten triomfeerde de leer van Gregorius Palamás over het ongeschapen licht, die van invloed zou blijven op de wijze van iconschilderen. Het is de poging dit bovennatuurlijk licht weer te geven dat de iconschilder als opdracht heeft, door middel van de techniek *probjelka* genaamd, lichthoging, bij ons ook wel met de Engelse term 'highlighting' omschreven. Het is de methodiek van lichthoging op donkere onderschilderingen waarbij het van God ontvangen Licht der wereld zichtbaar wordt voor de beschouwer.

Peter van den Hoven

De kloostergemeenschappen van Athos

Een kritisch geluid tegen de oecumene

De 'oecumene' is in de christelijke traditie de dialoog, het wederzijds begrip en de samenwerking tussen verschillende kerkgemeenschappen. De oecumenische interesse binnen de Oosters-orthodoxe Kerk heeft zich gaandeweg de twintigste eeuw ontwikkeld. Enkele voorbeelden zijn de Orthodoxe deelname aan de vergaderingen van de Wereldraad van Kerken, de Panorthodoxe Conferenties en de ontmoetingen tussen Paus Paulus VI (paus: 1963-1978) en de oecumenisch patriarch van Constantinopel Athenagoras I (patriarch: 1948-1972) in de jaren 1964-1967.

Dafni, het havenplaatsje van Athos, waar iedere pelgrim die de H. Berg bezoekt aankomt. (Foto: E.A.Lefterov/Wikimedia Commons)

maagd Maria en werd het zogeheten 'spirituele hart' van het Orthodoxe christendom. Als autonoom gebied binnen de territoriale grenzen van Griekenland heeft Athos, met zijn twintig kloostergemeenschappen en twaalf skites, een unieke positie in het oecumenisch debat. De oecumene heeft ervoor gezorgd dat de relatie tussen de kloostergemeenschappen van Athos en de Orthodoxe kerkleiders lange tijd onder druk is komen te staan. Waardoor is deze kritische houding van de kloostergemeenschappen van Athos ten opzichte van de oecumene in de Orthodoxe Kerken in de twintigste eeuw ontstaan? Hoe ontwikkelde zich de relatie tussen de kloostergemeenschappen van Athos en de patriarch van Constantinopel door deze geschillen?

Twee historische documenten

Er zijn twee historische documenten die kenmerkend zijn voor de kritische houding van de kloostergemeenschappen van Athos ten opzichte van de opkomende oecumene aan het begin van de twintigste eeuw, namelijk een patriarchale encycliek uit 1920 en de Oorkonde van Athos uit 1924.

Met de opkomst van de oecumene aan het begin van de twintigste eeuw ontstaat er ook een kritische tegenreactie vanuit een Grieks schiereiland. Athos is in de elfde eeuw op de Heilige Berg gesticht door de Byzantijnse keizers tot gedachtenis aan de heilige

Het Athosklooster Vatopedi. (Foto: Aroche/Wikimedia Commons)

Het patriarchaat van Constantinopel vaardigde een encycliek uit in 1920 om de christelijke eenheid van de Oosterse en Westerse kerkgemeenschappen te bevorderen. Dit document vormt het startpunt van de oecumene binnen de Orthodoxe Kerken; mede daaruit zijn er overkoepelende organisaties ontstaan, oecumenische zoals de Wereldraad der Kerken en intra-orthodoxe zoals de Panorthodoxe Conferenties. Als gevolg van de Vrede van Sèvres (1920) viel Athos vanaf 1923 onder de soevereiniteit van Griekenland. Tegelijkertijd stelde de Griekse overheid een nieuwe oorkonde op over de positie van Athos binnen het Grieks grondgebied. De afgezanten van de Heilige Commissie van Athos ondertekenden in Karyes, de hoofdstad van Athos, de zogeheten Oorkonde van Athos in 1924. Deze oorkonde beschreef de regels die in het afgelopen millennium waren vastgelegd in *typika* (kloosterregels van de afzonderlijke monikengemeenschappen) alsook in keizerlijke oorkonden en edicten, waarmee de tradities en gebruiken van het monastieke leven op de Heilige Berg waren gewaarborgd. Hiermee is de status van de Heilige Berg ten opzichte van de Griekse staat, de Orthodoxe Kerken en de patriarch van Constantinopel gedefinieerd, die tot op de dag van vandaag rechtsgeldig is. Beide documenten zorgden voor enige spanning tussen de kloostergemeenschappen van Athos en de Orthodoxe kerkleiders. Enerzijds wilden de monniken van Athos de lange traditie van de Orthodoxie waarborgen, terwijl anderzijds de kerkelijke leiders zich richtten op de oecumenische hervorming.

Orthodoxe tijdrekenkunde

Een discussie tussen de kloostergemeenschappen van Athos en de Orthodoxe kerkleiders betrof de kalender. Sinds 1582 hanteert de Rooms-katholieke Kerk de gregoriaanse kalender. Dit werd destijds niet geaccepteerd door de Orthodoxe Kerk, aangezien het een breuk vormde met de paaskalender van het Eerste Concilie van Nicea (325). Als gevolg van de opkomende oecumene in de twintigste eeuw, organiseerde patriarch Meletius IV van Constantinopel (1921-1923) een conferentie om hervormingen door te voeren, zoals de invoering van de gregoriaanse kalender.

In 1924 poogde aartsbisschop Nicholas Plastiras, als afgezant van Meletius IV, de gregoriaanse kalender in Griekenland in te voeren, maar stuitte op verzet van de monniken van Athos. Nog altijd blijven alle kloostergemeenschappen van Athos vasthouden aan de juliaanse kalender, waarmee de tijdsrekening van Athos dertien dagen achterloopt. Eén kloostergemeenschap van Athos, Esfigmenou, was zodanig ontzet door de poging van gedwongen invoer van de gregoriaanse kalender, dat ze zichzelf uitriepen tot 'ze-loten'. Daarmee wilden deze kloosterlingen niet langer verantwoording afleggen aan de patriarch van Constantinopel.

Periode van verval

Halverwege de twintigste eeuw kampten de kloosters van Athos met twee factoren die een periode van verval inzetten, namelijk een gebrek aan financiële middelen én een veranderend demografisch karakter van de kloosterlingen. Laten we allereerst kijken naar de financiële problematiek van Athos in de eerste helft van de twintigste eeuw. De Griekse kloosters van Athos moesten als gevolg van de Vrede van Sèvres hun overzeese landerijen in het westen van Turkije opgeven. Daarnaast confisqueerde de Griekse overheid de laatste overgebleven landerijen in het zuiden van Macedonië en Thracië. Hoewel de Griekse overheid de Griekse kloosters van Athos financieel compenseerde, woog deze compensatie naar verhouding niet op tegen de opbrengsten van de landerijen. Niet-Griekse kloosters, zoals het Bulgaarse Zografou, kregen lange tijd geen officiële erkenning van de patriarch en daardoor ook geen financiële steun van de Griekse overheid.

Ten tweede veranderde het demografische karakter van de kloosterlingen. De twintig kloosters kregen in de periode van 1900-1970 steeds minder aanmeldingen van novicen, waardoor het aantal monniken in een periode van zeventig jaar zakte van 7432 naar 1145. Niet alleen het aantal monniken nam af, maar ook de gemiddelde leeftijd van de monniken steeg aanzienlijk. De monniken konden hierdoor minder werk verrichten, waardoor de inkomsten van de kloosters daalden, het onderhoud van de kloosters achterliep en gebouwen werden verlaten.

In deze lastige periode voor de kloosterlingen heeft menig patriarch een oproep gedaan om als monnik op Athos in te treden. Dit was helaas te vergeefs, de kloosterlingen van Athos waren vooral op zichzelf aangewezen. Hoewel deze factoren niet direct een reflectie zijn op de opkomende oecumene, karakteriseren ze de frustratie van de kloosterlingen en hun angst om het voortbestaan van Athos.

Oecumenische verzoening zorgt voor onenigheid

Patriarch Athenagoras I bleek al vroeg in zijn carrière geïnspireerd te zijn door de oecumene, maar kon pas concrete stappen ondernemen in zijn periode als patriarch. Met het mede organiseren van de eerste assemblee van de Wereldraad van Kerken (1948) verwezenlijkte Athenagoras een transparant beleid. Gaandeweg zou ook de relatie tussen de Orthodoxe Kerken en de Rooms-katholieke Kerk verbeteren dankzij Athenagoras, zoals blijkt uit de verschillende ontmoetingen tussen hem en paus Paulus VI in de periode 1964-1967.

Door Athenagoras' poging toenadering te zoeken tot andere kerkgemeenschappen stopten verschillende kloosters van Athos met het denken van zijn naam tijdens de liturgie. In 1970 waren er al elf kloosters, zoals Megisti Lavra, Iviron, Stavronikita, Simonaspetras, Dionysiou en Osiou Grigoriou, die niet meer de naam van de patriarch gedachten. Volgens de Oorkonde van 1924 reikte de jurisdictie van de patriarch over Athos niet verder dan spirituele zaken.

Wat valt precies allemaal onder 'spirituele' zaken? Is de oecumene een spirituele kwestie? De kloosters van Athos en de patriarch raakten verstrikt in een machtsstrijd over de doctrine van de 'ware' Orthodoxie, de rol van de oecumene en de invloed die een patriarch mocht uitoefenen.

Herstelperiode: toenadering tussen patriarch en Athos

Vanaf 1972 poogde patriarch Demetrius I (1914-1991) de relaties met de afzonderlijke kloosters te herstellen. Dit lukte bij het merendeel van de kloosters in de jaren '70, waarna de monniken wederom de naam van de patriarch gingen herdenken. Alleen de relatie met het klooster Esfigmenou wist Demetrius niet te herstellen. Hoewel de monniken van Athos langzaam maar gewend raakten aan de oecumene, speelde menig theologische kwestie toen nog steeds een rol. Hierdoor blijven de monniken argwanend tegenover de toenadering tot de Rooms-katholieke Kerk en de Protestantse Kerken.

Deze gevoelens van argwaan leken enigszins te verdwijnen in de jaren '80. De daling van het aantal monniken stagneerde al halverwege de jaren '70; het aantal monniken groeide vanaf de jaren '80. Steeds meer jonge, vooral hoogopgeleide, mannen raakten geïntrigeerd door de lange traditie van Orthodoxie die Athos representeerde en traden er in. De gemiddelde leeftijd van de monniken daalde. Waar in het begin van de jaren '70 het merendeel van de monniken boven de 60 jaar was, was de gemiddelde leeftijd in het begin van de jaren '90 onder de 40 jaar.

Aanvullend trok de economie van Athos vanaf 1981 aan, doordat Griekenland toetrad tot de Europese Unie, maar is helaas weer verslechterd in het huidige Griekenland. Athos kon in de jaren '80 gemakkelijker producten exporteren, zoals wijn en iconen. Zowel door de veranderende demografische samenstelling als door de groeiende economie kwam er tijdelijk minder nadruk te liggen op de theologische geschillen over de oecumene.

De toename van het aantal monniken en de groeiende economie waren echter alleen voorbestemd voor de Griekse kloosters op Athos en niet voor de niet-Griekse kloosters, zoals Zografou (Bulgaars), Panteleimon (Russisch) en Hilandar (Servisch). De afgezanten van de niet-Griekse kloosters spraken hier veelvuldig over in de vergadering van de Heilige Commissie en deden een beroep op de patriarch om een ander beleid te voeren in dezen. Zowel patriarch Demetrius als patriarch Bartholomeüs I heeft weinig gehoor gegeven aan deze interne problematiek, aangezien zij zich voornamelijk richtten op het bevorderen van de oecumene.

Nieuwe vormen van protest

Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw kreeg de kritische houding van de monniken

Het Athosklooster Vatopedi. (Foto: Aroche/Wikimedia Commons)

nieuwe vormen. Enerzijds werd er op een diplomatieke wijze kritiek geuit, anderzijds nam vanuit één kloostergemeenschap het protest een gewelddadige vorm aan. Laten we allereerst kijken naar de meer diplomatieke uitingen van kritiek.

Zowel in 1999 als in 2006 ondertekenden de afgezanten van de Heilige Commissie van Athos een brief waarin ze hun bezorgdheid uitten over de toenadering van Bartholomeüs tot de Rooms-katholieke Kerk. Daarin stelden de afgezanten dat het geen enkel probleem is de dialoog aan te gaan met de paus, zolang de patriarch de rooms-katholieken poogt te informeren over de 'juiste' Orthodoxe leer. De theologische verschillen, zoals de *filioque*-kwesitie, tussen beide kerken mogen daarbij volgens de afgezanten niet vergeten worden.

En punt twee, de aard van het protest: dat de kloostergemeenschap Esfigmenou al langer op gespannen voet staat met de patriarch mag duidelijk zijn. Die verhouding echter heeft gaandeweg in de eenentwintigste eeuw een gewelddadig karakter gekregen. Bartholomeüs I wil dat de huidige monniken van Esfigmenou het klooster verlaten om plaats te maken voor een kloostergemeenschap die geen verzet pleegt tegen de oecumene. In de zomer van 2013 hebben monniken van Esfigmenou molotovcocktails gegooid naar gerechtsdeurwaarders. Abt Methodios en de zeven andere monniken van Esfigmenou zijn dit jaar nog veroordeeld tot gevangenisstraffen

uiteenlopend van tien tot twintig jaar. Momenteel is het nog onduidelijk hoe de relatie tussen de patriarch en Esfigmenou zich verder zal ontwikkelen.

Zoeken naar balans

Concluderend kan opgemerkt worden dat de kritische houding van de monniken van Athos over de oecumene geworteld is in de theologische verschillen tussen de Orthodoxie en de diverse christelijke kerkgemeenschappen. Een bevordering van de oecumene gaat volgens veel monni-

ken in tegen de tradities van de 'ware' Orthodoxe leer. Tegelijkertijd lijken de monniken zich bij economische welvaart minder te bekommeren om de oecumene. De mate waarin de monniken van Athos kritisch zijn over de oecumene, is afhankelijk van de economisch en demografische omstandigheden van de kloosters en hoe strikt de patriarch de oecumene poogt te bevorderen. Zou de oecumene dan enkel aangehaald worden als middel om gehoord te worden in tijden van crisis? In ieder geval lijkt het oecumenische beleid van de patriarch van invloed te zijn op de houding van de monniken van Athos ten opzichte van de patriarch en andere christelijke kerkgemeenschappen.

De patriarch zal de relaties die gelegd zijn met de Rooms-katholieke Kerk en de Protestantse Kerken moeten waarborgen voor toekomstige samenwerking. Tegelijkertijd zal de patriarch de historische betekenis en invloed van de abten van Athos in de Orthodoxie niet moeten onderschatten. Iedere patriarch van Constantinopel zal dus moeten beschikken over goede bestuurskwaliteiten om een balans te zoeken tussen enerzijds het bevorderen van de oecumene en anderzijds het te vriend te houden van de kloostergemeenschappen van Athos.

Nick Pouls

Nick Pouls is boekhistoricus, gespecialiseerd in middeleeuwse paleografie en codicologie

Grensganger tussen twee werelden

Een Byzantijns epos

Van Byzantijnse literatuur weten we hier nog niet veel. Het is daarom verheugend dat het belangrijkste epos uit die literatuur in Nederlandse vertaling is verschenen: Digenís Akritis, een Byzantijns Liefdesepos. We gaan in op de hoofdpersoon, en besteden aandacht aan de uitgave.

De literatuur die het duizendjarig Byzantium opleverde is de meesten nauwelijks bekend, maar ze is er in overvloed. In de tijd dat het geschrevene bij ons voornamelijk kloosterwerk was, was het daar in alle maatschappelijke geledingen doorgedrongen. Er werd veel geschreven. Het meeste kennen we hier dus niet, en voor een groot deel missen we er niet veel aan. De poëzie, om iets te noemen, was meestal middelmatig, emotioneel en didactisch van aard. Gedichten waren er om iets te leren, en door de vorm kon je het beter onthouden. Uitzonderingen zijn natuurlijk het werk van dichters als Romanos de Melode en Johannes van Damascus en de hymnen die we kennen uit de eredienst.

Uit mondelinge overleveringen kwamen heldendichten voort. Toch is het epos waar het hier om gaat, daar niet of nauwelijks uit voortgekomen. Het wordt vergeleken met de Ilias, Odyssee en Aeneïs; ook al hebben die epen meer te bieden, de *Digenís Akritis* is niet te versmaden. Het is niet op zijn homerisch ontstaan, eerder als de Aeneïs, 'achter de schrijftafel'. Mogelijk in de tiende, elfde eeuw. Basilios Digenes Akritis - we houden de gangbare spelling aan. In de vertaling wordt y gebruikt: Digenis, omdat de gamma na de zesde eeuw anders werd uitgesproken, en is dus taalkundig correct. Het Grieks, niet erg moeilijk, is anders dan dat van de tragediedichters. De naam 'Akritis' komt van *akra*, grens - de held bewaakt de Byzantijns-Arabische grens bij de Eufraat; 'Digenes' betekent 'tweegeborene': hij is de zoon van een Arabische emir - moslim - en een Byzantijns meisje, christelijk dus. In

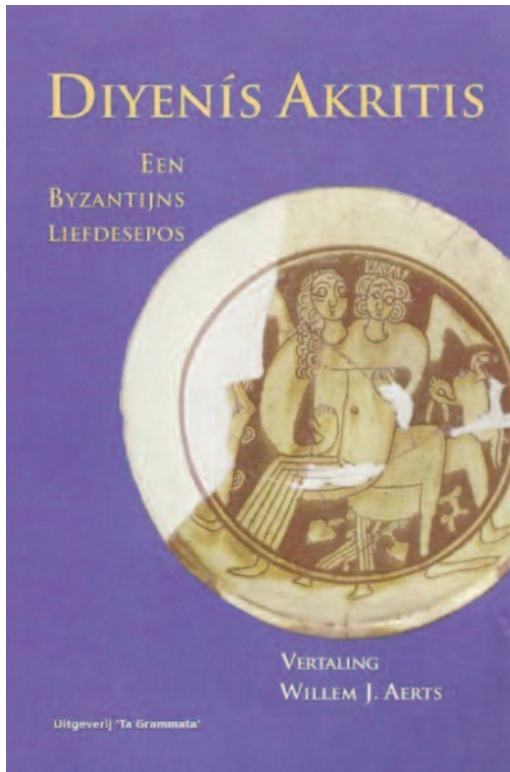
Handschrift met epos van Digenes Akritis in Nationale Bibliotheek van Griekenland (Foto: Wikimedia Commons)

'Basilios' zien we het begrip 'basileus', keizer of koning, én enige succesvolle keizers van die naam. We spreken hier van Byzantijns, maar de lezer zal weten dat het gaat over *Romaioi*, Romeinen - de Byzantijnen beschouwden zichzelf als Romeinen.

Het leven van Basilios

Uit de vele avonturen die het epos bevat nemen we het volgende. De vader van Basilios, de emir, viel het Byzantijnse gebied binnen en nam de dochter van een magnaat, een rijk man, mee als buit. Haar broers haalden haar terug. De emir mocht met haar trouwen, mits hij het rechte geloof aannam. Dit deed hij, en hij ging in het Byzantijnse gebied wonen.

Zijn zoon Basilios groeit op, en wordt een onverslaanbare strijder. Hij schaakt de dochter van generaal Doukas. Als de generaal met haar

broers en met legervolk hem achterna gaat, doodt Basilios iedereen, behalve de vader en de broers van het meisje. Hij mag met haar trouwen. Want van jongsaf aan valt het al bij hem op: hele legers verslaat hij in zijn eentje, en wilde dieren doodt hij met blote handen. Maar het vlees is ook zwak. In het grensgebied ontmoet hij een Arabisch meisje dat door haar Byzantijnse minnaar is bedrogen en in de steek gelaten. Als hij haar over de trouweloze hoort spreken, wordt hij bekoord, en verkracht haar. Daarna dwingt hij de edelman het meisje weer terug te nemen.

Iets dergelijks gebeurt bij de amazone Maximo. Zijn vijanden kunnen hem niet de baas, en ze rekenen erop dat zij, Maximo, hem zal verslaan. Zij verbaast zich erover dat ze het moet opnemen tegen maar één man. Basilios Digenes Akritis verslaat haar en laat haar het leven - maar ook zij wordt verkracht. Bij terugkeer vermoedt Akritis' echtgenote wel iets, maar hij vertelt niets over het gebeurde. Wel is hij vol wroeging. Hij gaat naar Maximo terug en doodt haar - 'de slet'.

Nadat hij enige keren van woonplaats is veranderd, richt hij aan het eind van het verhaal een weelderig paleis in, waar hij en zijn

vrouw kunnen wonen. Beiden vinden tenslotte de dood door een ongeneeslijke ziekte.

Moslim-Arabiëren en Byzantijnse christenen

Lang dacht men dat volksverhalen de stof boden voor dit epos, maar daar blijkt weinig van. Er wordt gedacht aan Arabische invloeden. Er zijn parallellen met Arabische teksten, zelfs met verhalen uit *Duizend en een Nacht*.

Hoe komen de Arabiëren er af in deze roman? Basilios is, zoals gezegd, de zoon van een Arabische emir. Het valt op dat deze snel van zijn moslimgeloof valt, als het er om gaat te trouwen met de Byzantijnse schone. Zijn familieleden maken tal van bezwaren, maar ook zij zijn snel tot het christendom bekeerd. Maar misschien was in de beleving van de gewone mensen in de grensgebieden het verschil tussen beide godsdiensten niet erg groot.

We zien een verschil als de broers van het meisje dat door de emir is geschaakt, hun zusje weer op komen halen. Haar jongste broer, haar tweelingbroer, strijdt tegen de emir, tot deze zich overgeeft. Hij brengt de broers naar zijn tenten, waar ze hun zusje mogen zoeken. Op hun zoektocht komen ze terecht bij een kuil vol afgehakte ledematen, van ongehoorzame vrouwen. Ze maken een massagraf, en smeken de emir om hun zuster. En ja, ze leeft nog, de emir heeft - *practical joke* - de broers willen proberen.

Het geschrift is ontstaan in een christelijke samenleving. Buiten God kon er nauwelijks een literatuur bestaan. Dus het verhaal staat vol met godsdienstige verwijzingen en frasen.

Geen heldendaad wordt verricht, of er wordt vermeld dat dit alles gebeurt door de goddelijke genade, de onverslaanbare Moeder Gods, de engelen en aartsengelen, de glorierijke martelaren, de allerroemvolste Theodoors, de twee militaire heiligen dus, en in dezelfde sfeer Dimitrios en Georgios. God en een hele schare heiligen staan achter de held, en na de strijd komt hun alle lof toe.

Evenzo is de bekering van de emir het werk van Christus. Hij ziet zich door Christus naar het licht geleid. Mocht hij zijn echtgenote beschamen, moge hij dan niet meer worden gezien als volgeling van Christus. Als hij zijn bekering tegenover zijn moeder verdedigt, spreekt hij de hele geloofsbelijdenis uit.

Toch is het oude heidendom niet ver. Als er

sprake is van de liefde, dan is Eros in het spel. Het karakter van Eros wordt omstandig uit de doeken gedaan. En het paleis waar Basilios en zijn vrouw tenslotte gaan wonen, is versierd met afbeeldingen uit de Bijbel: David, Goliath, Saul, maar ook met Achilles en Odysseus.

Een anti-held?

Waar gaat het epos over? Een liefdesepos, noemt de vertaler het. De held hoeft niet veel moeite te doen om zijn geliefde te veroveren. Gaat het over zijn heldendaden? De eer van God? De wereld van Basilios is christelijk, er is sprake van christelijke deugden.

Een iets andere invalshoek zien we in een artikel van James Trilling in het tijdschrift *Viator* (2016)¹. Het gaat over de meer duistere kant van Basilios. Bij de twee verkrachtingen: zijn zwakheid, zijn onvermogen weerstand te bieden aan zijn lusten. In de strijd met zijn vijanden roept hij God en de militaire heiligen aan, bij een verleiding door een vrouw grijpt hij naar zijn zwaard. Een christelijke held zou zich beschermen met een kruisteken. Wel heeft hij veel berouw. Een fysiek sterke man, met een zwak karakter.

Byzantijnse schotel met Digenes Akritis en de Draak in Ancient Agora Museum, Athene.

[Foto: G. Dall'Orto/Wikimedia Commons]

In de Byzantijnse wereld was zelfbeheersing belangrijk, maar daar komt Basilios niet aan toe; op schuldgevoelens reageert hij kinderlijk. Eigenlijk is zijn leven aan de grens er een van bijna-eenzaamheid. Hij woont met zijn vrouw in een tent, daarna legt hij een tuin aan, een aards paradijs – niet voor niets dicht bij de Eufraat, waar de traditie toen de Hof van Eden plaatste – dat wordt bedorven, niet door een slang, maar door Basilios zelf. En aan het eind vlucht hij weer – in zijn paleis. Tuin en paleis staan voor orde en beschaving, voor Basilios zijn het vluchtplaatsen. Tuinen staan in de Byzantijnse literatuur voor vruchtbaarheid; Basilios en zijn vrouw blijven zonder kinderen. Ze sterven niet als helden, maar aan een ziekte waartegen het paleis ze niet beschermt.

Ze verblijven in een religieus niemandsland.

Behalve de gebeden en de verwijzingen naar heiligen is er in hun omgeving niets wat op religie wijst. Er zijn geen kerken, priesters en monniken. De held wordt niet spiritueel beproefd, heeft soms berouw, maar beheerst zichzelf niet.

Een somber, tragisch boek, zou je dan zeggen, maar dat is het natuurlijk niet. Het staat vol avonturen en fraaie beschrijvingen, en ondanks de wandaden van Basilios is er ook de liefde.

De vertaler Willem J. Aerts, emeritus-hoogleraar Middel- en Nieuwgriekse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen, baseerde zich vooral op een uitgave van een manuscript dat in 1879 in het Grottaferrata-klooster, in Italië, is ontdekt. En nam kennis van nog drie uitgaven van handschriften plus een berijmde uitgave uit 1670, die allemaal van elkaar verschillen. Er werd vijftig jaar aan gewerkt, en tenslotte kwam het in 2016 uit, metrisch vertaald, in een mooie tweetalige uitgave.

Dolf Bruinsma

Digenís Akritis, een Byzantijns liefdesepos. Vertaling, inleiding en aantekeningen Willem J. Aerts; uitg. Ta grammata, Groningen 2016.

¹ James Trilling: 'Re-introducing *Digenes Akritis*: a Byzantine Poem of Strength, Weakness and the Disturbing Absence of God' in *Viator, Medieval and Renaissance Studies*, vol. 47 (3), 2016, pp 19-170.

De Vlucht naar Egypte en de Kindermoord in Betlehem (Mt 2: 13-23). Icoon (wandschildering) in een Orthodoxe kerk te Jeruzalem. (Foto: Copyright © Saint Mary's Press. Met toestemming)

Vluchten, met een happy end..., een kerstwens

“50.000 vluchtelingen verdelen we over Europa” ...

“45 miljoen mensen op de vlucht op het ogenblik over de hele aarde”.

Zo maar een paar berichten in de media.

Schrikken we daarvan?

Realiseren we ons: dat zijn 50.000 individuen?

Dat zijn 45 miljoen afzonderlijke mensen?

Meer dan twee maal zoveel als alle inwoners van ons land!

Hoeveel gezinnen zijn dat?

En dan kijken we naar dat ene jonge gezin op deze afbeelding.

Een icoon uit Jeruzalem. Niet ver van Bethlehem...

We kennen ze bij naam. Jezus, Maria en Jozef.

Op de vlucht voor een idiote vorst, die bang is.

Bang dat dit kind hem zal verjagen...

En dat hij dus zijn macht verliest.

Dus dat kind moet dood.

“Maar hoe vind ik dat kind?”

Geen risico nemen. Dus alle jonge kinderen dood.”

Zo denkt die idiote vorst. Herodes heet hij.

Maar hij kan ook anders heten, Assad, of Mugabe,

En wie die kinderen zijn is ook al niet belangrijk,

Jezidi's?, of Rohingya-moslims?

Ze passen niet in Boeddhistisch Myanmar, of bij de Soennieten van Irak.

Of zijn het Sjiitische kinderen? Wie zal het zeggen.
Ik kan er geen wijs meer uit. U wel?

Die vader, die goede Jozef, snapt er ook niets van.
Waar moet hij naartoe, met zijn kleine Jezus en zijn jonge Maria?
Slapeloze nachten.
Piekeren en dromen, nachtmerries lang...
Hoeveel vaders liggen zo te woelen en te draaien?
En niet iedereen krijgt de boodschap van een engel:
*"Neem je kind en zijn moeder, en vlucht naar Egypte,
want Herodes zoekt het kind te doden."*

Maar honderden ouders, nee duizenden, horen diezelfde stem,
En nemen dezelfde beslissing: ze vluchten...
Weg van de tirannen, weg van die wrede vervolging...
Weg van de uitzichtloosheid...
De icoon tekent de wreedheid en de pijn...
Luguber en hard...

Maar dan is er uitzicht..., *een happy end*:
Weer een droom, weer een boodschap:
"Ga naar het land Israël, want die je naar het leven stonden zijn dood..."
Wat een boodschap, wat een bericht:
je hebt asiel, je krijgt een thuis...
"en hij vestigde zich in de stad Nazareth."

Een boodschap alleen voor die drie uit Bethlehem?
Ik weet het niet...
God mag het weten!
Zalig Kerstmis!

Johan Meijer

Woestijnvaders over zonde en schuld

Zonderschuld, een nieuw boek van Mattis Rouw

Dit boek is een nieuwe publicatie in korte tijd van Mattias Rouw over wijsheden en spreuken van woestijnmonniken uit de 3^e tot 9^e eeuw. Zijn eerdere boek Woestijnvaders werd tijdens de Nacht van de Theologie in 2016 uitgeroepen tot het beste theologische boek van 2015. Intussen was het boek Zonderschuld, Woestijnvaders over vernieuwend leven al in de maak. Het boek is binnenin fraai vormgegeven en verluchtigd met zes mooie illustraties van Jedi Noordegraaf, wat wijst op goed teamwork bij de uitgeverij. Het boek is onderdeel van een woestijnvaderproject.

Rouw is van huis uit baptist en pentecostaals. In dit boek maakt hij duidelijk zich thuis te voelen bij de Oosters-orthodoxe theologie, een theologie die hij eerder als narratief – verhalend – dan als reflexief ervaart. Hij noemt zich *paleo-orthodox*, letterlijk ‘rechtgelovig van de oude stempel’, wat inhoudt dat hij enkel de besluiten van de eerste zeven Oecumenische Concilies aanvaardt. Dit bepaalt zijn behandeling van dit onderwerp.

De woestijnvaders worden in zijn nieuwste publicatie beschreven vanuit een soteriologische invalshoek, d.w.z. vanuit de vraag naar verlossing van zonde en schuld. Op het felle gele kaft worden de twee woorden zonde en schuld speels samentrokken tot het neologisme ‘zonderschuld’. Het boek bevat elf briefwisselingen tussen de auteur (Mattias Rouw) en de uitgever (Peter van Dijk), waarbij de laatste het onder-

werp aanstuurt. Van Dijk formuleert concrete, prikkelende vragen vanuit zijn streng reformatorische wortels. De historische westerse kerken zijn inderdaad terecht bekritiseerd om hun klemtoon op menselijke zonde en schuld. Met zes korte brieven houdt Van Dijk Rouw bij de les en het thema.

Van Dijk stelt dat hij goed in de knoop is geraakt met wat hij in zijn kerk hoorde en leerde over (erf)zonde en schuld: Jezus is gestorven om te betalen ‘voor onze, of preciezer, voor mijn zonden’. Het boek veronderstelt dat meer

| Mattias Rouw. (Foto: archief M. Rouw)

christenen het begrip ‘zonde’ koppelen aan ‘schuld’ en daardoor gebukt kunnen gaan onder een verlamdend schuldbesef. Of zoals Rouw het zegt: ‘Schuld is iets wat iemand terneerdrukt, bij schuld ontstaat vaak schaamte. Dan krijg je een beweging die juist van God af gaat. Schuldbesef is niet gezond voor veel mensen’. Om uit deze benauwenis te komen ging Rouw te rade bij de woestijnmonniken. Ze hielden hem uit zijn knellende jas en gaven hem een nieuwe. Ruime steun voor zijn zienswijze vond hij ook bij kerkvaders, nieuwtestamentische teksten en de existentialistische Deense filosoof Kierkegaard.

Volgens Rouw spelen zonde en schuld bij de woestijnvaders van het Midden-Oosten nauwelijks een rol, in die zin dat zij geen mensbeeld hanteren waarbij je bij voorbaat altijd schuld met je meedraagt. Schuldbesef en berouw voert je naar een herstelde band met je oorspronkelijke goedheid, naar een herstelde gemeenschap met God.

Vol vuur laat hij het alternatief van het vroege christendom zien met verhalen, spreuken en woorden van deze afgezonderde woestijnbewo-

ners. Kort gezegd: zonde wordt door hen geduid als een misstap, een fout, een overtreding of een falen. Ze leggen het accent op eigen zonden en de vergeving van anderen. In feite betrekken de monniken zonde dus vooral op zichzelf. Bij Peter van Dijk sloegen de verhalen van de woestijnbewoners in als een bom. Zijn indruk is dat schuldbesef en angst voor God geen rol lijken te spelen, eerder hebben ze ontzag voor de grootheid van God. De kerk kan helpen om van zonde verlost te worden. Volgens kerkvader Johannes Chrysostomus (4^e eeuw) is de kerk een ziekenhuis voor de zielen, geen rechtbank. Ze is er niet om de mens te veroordelen, maar om de ziekteverschijnselen van de zonde terug te dringen. De begrippen ‘zonde’ en ‘verlossing’ kun je volgens Rouw juridisch interpreteren, maar dat hoeft niet in alle gevallen. Het overgrote deel van de Bijbel heeft een niet-juridische inslag, aldus Rouw. De auteur is ervan overtuigd dat het juridisch-legalistische model voor velen in onze tijd ongeschikt is om over God na te denken (Brief 6, p. 63). Jaap van Slagereen wees er in zijn laatste boek *Wijzen uit het Oosten, uit zo Verre Land* uit 2016 ook al op dat zonde in de Oriëntaals-orthodoxe wereld niet zozeer juridisch wordt geduid, maar eerder als een wond die genezing behoeft. Jezus verschijnt dan als de Genezer. Het is een verzoeningsleer die verschilt van die in het Westen.

In Brief 4 schetst Rouw een korte geschiedenis van de filosofie in het tweede millennium om helder te maken waarom de westerse theologie systematisch is gaan denken, een manier van denken die hij niet terugvindt in de verhalen-cultuur van de Vroege Kerk en eerste christelijke theologie. In Brief 8 laat Rouw zien dat er sinds de scholastiek een transformatie heeft plaatsgevonden van praktisch naar juridisch denken. Volgens hem zette Anselmus (11e-12e eeuw) een verandering in gang (over de aangestaste eer van God) die verder werd ontwikkeld door Thomas van Aquino (13e eeuw) en Johannes Calvijn (16e eeuw). Het resulteerde in een juridisch-legalistische manier van denken over (erf)zonde en schuld én in het beeld van een toernige God.

De laatste Brief 10 in het boek somt tal van praktische wijsheden en aanwijzingen op over ‘vernieuwd leven’. Het zijn variaties op het motto ‘verbeter de wereld, begin bij jezelf’, geïnspireerd door woestijnvaders – abba’s – zoals onder meer Johannes Climacus, Benjamin, Antonius, Euprepius, Hierax, Poimen,

Macarius, Matoes en Mozes de Donkere. Jammer genoeg staan van deze mannen periode en plaats niet vermeld. Wat data zou de lezer meer houvast geven. In de monnikenliteratuur ziet Rouw spiritualiteit, theologie en praktijk dicht bij elkaar liggen.

Hoewel ik met waardering de overtuigend beschreven zoektocht van Mattias Rouw en Peter van Dijk heb gevolgd, blijf ik toch met vragen zitten:

- Waarom gaat Rouw voor wijsheid alleen te rade bij de woestijnvaders? Waarom niet bij de rijke praktische Joodse wijsheidsbronnen? En waarom heeft hij het niet over de schatten van en de verhalen over wijsheid van niet-monotheïstische origine of uit seculiere teksten?

- Hoewel het boek terloops verwijst naar het bestaan van woestijnmoeders, hadden de bestaande, goed gedocumenteerde bronnen hierover wellicht ook iets kunnen verhelderen in verband met zonde- en schuldbesef.

- Rouw wil het over woestijnvaders hebben. Toch komen hun spreuken enkel kort ter sprake in Brief 2 en Brief 8 en eigenlijk alleen uitvoerig in Brief 10 (de slotbrief). Is dat niet wat weinig om zijn ambitieuze titel waar te maken? Bovendien roept het de vraag op of deze woestijnbewoners wel bezig waren met het door Van Dijk binnen gebrachte thema erfzonde, de vloek van het paradijs?

- Door zich op afgelegene plaatsen terug te trekken onttrokken de woestijnmonniken zich aan

de dienstplicht en het betalen van belastingen. Is dit misschien een vorm van politiek-maatschappelijk verzet tegen de zich ontwikkelende keizerlijke christelijke cultuur? Of is het een negeren door hen van een sociaal-maatschappelijke politieke context in verband met schuld en zonde? Rouw laat dit in het midden, maar stipt aan dat woestijnmonniken 'de hemel zoeken in zichzelf' en 'in de modder heen en weer zijn met eigen fouten'. De trend gaat richting het individualistische wieden van onkruid in eigen tuin. Het lijkt alsof zonde of schuld alleen iets individueels is; kwalijke ('schuldige') structuren die het leven van gewone mensen ongevraagd volledig overhoop gooien, worden niet benoemd. Hierdoor wordt niet duidelijk wat de relevantie van woestijnvaders is voor de huidige structurele omgang met zonde en schuld. Het krachtige protest van het bijbelse profetisme tegen persoonlijk (bv. Nathan tegenover koning David) of maatschappelijk onrecht komt in het boek niet aan bod.

Het boek is verder een vlot geschreven briefwisseling over een diep menselijk en actueel onderwerp, belicht vanuit het denken van woestijnmonniken.

Huub Vogelaar

Mattias ROUW, *Zonderschuld. Woestijnvaders over vernieuwd leven*. Uitgeverij Brandaan, Barneveld, 2017. 144 blz. € 16,95. ISBN 978-9-46005-036-7.

Twee Syrische monialen uit de Vroege Kerk, de H.H. Maran en Kyra, 'zusters' van de Egyptische woestijnvaders én -moeders. Miniatuur uit het elfde-eeuwse menologion van de Byzantijnse keizer Basilius II. (Foto: Wikimedia commons)

De Kerkvaders

1. In westers christendom en wetenschap

In de drie volgende Pokrofs wordt aandacht besteed aan de Kerkvaders. Dit eerste artikel fungeert als een korte algemene inleiding. De volgende keer tasten we af wat de Kerkvaders betekenen in de orthodoxe kerken, in de derde bijdrage reflecteren we over wat Kerkvaders zouden kunnen betekenen voor hedendaagse christenen, met name in het Westen.

Deze keer kijken we naar hoe de Kerkvaders in de moderne wetenschap zijn bestudeerd. Omdat dit zich aanvankelijk grotendeels in het Westen heeft ontwikkeld, vinden we er ook de westerse opvatting(en) van wat Kerkvaders zijn.

Kerkvaderstudies

Het bestuderen van de Kerkvaders kwam al voor in de lange periode die wij ‘middeleeuwen’ noemen. Tijdens de Renaissance aan het einde van die middeleeuwen ontwikkelde zich in de gees-

*De vier belangrijkste kerkvaders van het Westen op een vierluik door Carlo Bracceno, Italië, late 15^e eeuw : vlnr paus Gregorius de Grote, Ambrosius van Milaan, Augustinus van Hippo en Hiëronymus.
(Foto: Wikimedia Commons)*

teswetenschappen het humanisme. Vergeten we niet dat Byzantijnse geleerden (die zowel de verbanning van de Griekse filosofie binnen de Orthodoxe Kerk als de steeds verder om zich heen grijpende Turkokratie ontvluchtten, richting Italië) hierin een belangrijk aandeel hadden. Men keek graag terug naar de Klassieke Oudheid van Grieken en Romeinen als ideaal en voorbeeld voor de eigen tijd. Niet alleen de niet-christelijke antieke culturen stonden daarbij hevig in de belangstelling, ook nam de aandacht toe voor de bronnen van het christelijke geloof: de Hebreeuwse Bijbel – het ‘Oude Testament’ – en het Griekstalige Nieuwe Testament, alsook de vroege na-Bijbelse auteurs: de ‘Kerkvaders’. Vanaf het ontstaan – begin 16^e eeuw – van de Hervorming in het westerse christendom, die zich ook als een herbronning presenteerde, werden de Kerkvaders ingezet in de debatten en polemieken tussen protestanten en katholieken.

Kerkvaders werden daarom in beide confessies intensief bestudeerd. Rondom de 19^e eeuw vooral kwam dan met name aan Duitse (protestantse) universiteiten de wetenschap over de Kerkvaders tot grote bloei; het is ook de eeuw dat de Franse katholieke priester Migne de nog altijd gebruikte lijvige uitgaven van de *Patrologia Graeca* en de *Patrologia Latina* het licht deed zien. In het Engelse taalgebied verschenen eveneens Kerkvaderuitgaven en -vertalingen. Frankrijk was het land waar zich in de 20e eeuw voor en na de Tweede Wereldoorlog binnen de Katholieke Kerk de 'nouvelle théologie' (nieuwe theologie) ontwikkelde. Deze had met haar *ressourcement* (herbronning; behalve in de middeleeuwse theologie ook in die van de Kerkvaders) een grote invloed op het Tweede Vaticaans Concilie. Uit de nouvelle théologie vloeide ook de nog altijd lopende, beroemde reeks van kerkvaderteksten in brontaal en Franse vertaling voort, met de toepasselijke naam 'Sources Chrétiennes' (christelijke bronnen). Bovenstaande opsomming is niet uitputtend; we hebben slechts enkele van de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van de Kerkvaderstudies aangestipt.

'Vaders'

Met de term 'Kerkvaders' of 'Vaders' *tout court* - in het Latijn: *patres* en in het Grieks: *patéres* - zijn binnen de wetenschap de belangrijke auteurs en leraren uit de formatieve begintijd van de Kerk bedoeld, van wie de theologische en spirituele werken bewaard zijn gebleven. Men was binnen de groeiende christelijke beweging, met haar eigen interne problemen en tevens in een niet altijd vriendelijke omgeving, voor de grote uitdaging gesteld om over allerlei thema's te reflecteren: monotheïsme, de persoon van Christus, Jodendom, verhouding met de overheid, moraal enzovoorts.

Het woord 'vader' van de Kerk verwijst naar een soort meester/leerlingrelatie, of liever nog: naar een geestelijk 'voortbrengerschap', een beeld dat we al in de Brieven van Paulus vinden: 'Want al had gij in Christus duizend opvoeders, gij hebt maar één vader. Ik ben het die u door het evangelie in Christus Jezus heb verwekt.' (I Kor 4: 15) In de eerste plaats werden de bisschoppen als vaders aangeduid, maar ook andere leidende of invloedrijke personages uit de geschiedenis van de Kerk kregen deze titel. Met 'Kerkvaders' zijn trouwens naast mannen ook zogeheten *Kerkmoeders* geïmpliceerd (in het tweede artikel zullen we hier nader op ingaan). Echter, in hun

patriarchale (d.w.z. dominant mannelijk georganiseerde) samenlevingen waren - toegegeven - deze auteurs inderdaad wel in overweldigende meerderheid mannen.

De studie der Kerkvaders wordt volgens een bepaalde indeling 'patristiek' - een oorspronkelijk protestants gemunte term - genoemd als het de *theologische* studie van de Kerkvaders betreft, en 'patrologie' als het hun *literatuurhistorische* bestudering aangaat.

Overigens worden de termen patristiek en patrologie vaak door elkaar gebruikt.

Drie oorspronkelijke talen

De drie oudste talen van de Kerkvaders - en daarmee van de drie oudste kerkelijke traditiemilieus - zijn het *Grieks*, ook gebezigd door enkele belangrijke vroege westerse Kerkvaders; het *Syrisch*, een christelijke vorm van Aramees, de taal die Jezus zelf sprak en verwant is aan het Hebreeuws, en het *Latijn*, de ambtstaal van het Romeinse Rijk en al gauw ook van het westerse christendom: vanaf de Balkan en westelijk Noord-Afrika tot aan onze streken en het verre Ierland. Pas later zullen kerkvadervertalingen én originele teksten in met name oosterse talen als Koptisch, Armeens, Ethiopisch en Kerkslavisch het licht zien.

Tot wanneer Kerkvaders?

De patristische periode (= de tijd van de Kerkvaders) wordt berekend vanaf de onmiddellijke nabijbelse (soms met de late nieuwtestamentische geschriften zelfs samenvallende) tijd tot minstens aan het Concilie van Chalcedon in 451.

Maar meestal strekt de patristische periode zich naar westerse opvatting enige eeuwen verder uit: tot aan Johannes van Damascus († 749) in het Oosten en Isidorus van Sevilla († 636) in het Westen. Bij uitzondering trekken sommigen de tijd van de westerse Kerkvaders wel héél erg ruim door: tot aan Bernardus van Clairvaux († 1153). We zijn dan al volop in het tweede millennium en het Oosters Schisma (1054) is dan al een eeuw oud.

Kerkvaders in soorten

Er heeft zich in de kerkelijke tradities en in de wetenschap een indeling in 'soorten' Kerkvaders ontwikkeld. Zo zijn er als eersten de *Apostolische Vaders*. Zij schreven tussen ongeveer 90 en 160 n.C. Enkele voorbeelden zijn Clemens I van Rome († circa 100) en Ignatius van Antiochië († 110). Van sommige van deze vroegste schrijvers na de apostelen wordt verteld dat ze de

apostelen zelf hadden gekend, zoals bijvoorbeeld Polycarpus van Smyrna (69-156) de apostel Johannes nog bij diens leven gezien zou hebben. De Apostolische Vaders richtten zich in hun geschriften vooral 'naar binnen': tot de eigen beginnende christelijke geloofsgemeenschap. Bepaalde Kerkvaders van na 160 na Chr. noemt men 'Apologeten': zij poogden - meer naar 'buiten' - de christelijke levensbeschouwing en wereldopvatting te verdedigen en te legitimeren ten opzichte van - minstens voor hun eigen gevoel - de hen omringende samenleving. Hier vallen namen als Tertullianus (160-230) in Noord-Afrika en Origenes (185-254) in Egypte en Palestina. Voor de officiële Kerk zijn beiden geen 'vader' geworden noch heiligverklaard, de eerste niet door zijn overgang naar een christelijke 'sekte', de Montanisten; de tweede niet - ondanks zijn onuitwisbare invloed op de héle latere Griekse en ook Latijnse patristiek - omdat zijn originele denkexperimenten, ontwikkeld in

de 3^e eeuw, vanaf de meer dogmatisch toegespitste 4^e eeuw amper meer begrepen werden en daarom, verkeerd verstaan, postuum als ketters werden gebrandmerkt. Binnen de wetenschap worden beiden echter w l als Kerkvaders beschouwd.

Tot de Kerkvaders worden ook de zogeheten *Woestijnvaders en -moeders* gerekend: de kluizenaars en kluizenaresses, monniken en monialen van de beginnende ascetische beweging vanaf de 3^e eeuw; alsook de *Neptische Vaders* (van het Griekse woord: nepsis = nuchterheid), de spirituele auteurs die in de beroemde Orthodoxe bloemlezing, de *Philokalie*, werden opgenomen. Voor de Katholieke Kerk zijn de vier belangrijkste oosterse (Griekse) Kerkvaders Athanasius van Alexandrië, Johannes Chrysostomus, Gregorius van Nazianze en Basilius de Grote. De laatste drie van hen heten in de Orthodoxe Kerk de 'Drie Heilige Hi rarchen'. De belangrijkste

Westerse (Latijnse) Kerkvaders volgens de katholieke traditie zijn Ambrosius van Milaan, Augustinus van Hippo, Hiëronymus en Gregorius de Grote, paus van Rome (± 540-604). Allen - op Gregorius na - leefden in de 4^e-5^e eeuw, de 'Gouden 'Eeuw' der Patristiek'. In de katholieke iconografie komen we deze beide viertallen Kerkvaders vaak tegen, zoals bijvoorbeeld in de gebrandschilderde ramen uit de jaren '80 van de 19^e eeuw in de kathedraal van 's-Hertogenbosch.

Enkele belangrijke Syrische Kerkvaders uit de 4^e eeuw zijn Afrahat de Wijze uit het Perzische Rijk en zijn jongere tijdgenoot Efreem de Syriër uit het aan de andere kant van de grens liggende (Oost-)Romeinse Rijk. Die laatste kunnen we tussen Griekse Kerkvaders als Gregorius van Nyssa en Cyrillus van Alexandrië en de Latijnse Kerkvader Cyprianus van Carthago zien prijken op soortgelijke laat-negentiende-eeuwse glas-in-lood-ramen in de Bossche Sint-Jan, zij het dat Efreem er abusievelijk in vol ornaat als een oosterse bisschop wordt afgebeeld, terwijl hij qua wijding 'slechts' diaken is geweest.

Invloed

De grote invloed van de Kerkvaders op de hele christelijke traditie van Oost en West is mooi af te lezen aan wat wij met Kerstmis weer

Griekse icoon van Sint-Augustinus: een oosterse afbeelding van een westerse Kerkvader.

Vier oosterse Kerkvaders (vlnr Basilius, Gregorius van Nazianze, Johannes Chrysostomus en Athanasius) op een westers glas-in-loodvenster in de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, door Hezenmans, 1889. (Foto: Copyright © bij groetenuitdenbosch.nl. Met toestemming)

gaan vieren. Zowel in onze westerse kerstgroepen als op de oosterse iconen zijn de os en de ezel niet meer bij de kribbe weg te denken – hoewel ze in het Kerstevangelie niet voorkomen! (De ezel komt al wel als rijdier voor Maria voor in het Kerstverhaal uit het tweede-eeuwse apocriefe *Proto-Evangelie van Jacobus* 17:2, en een ‘kribbe van de ossen’ waarin Jezus bij de kindermoord van Betlehem in werd verborgen, komt er voor in 22: 2.)

Een preek van Origenes (zie kader) is de eerste – in elk geval gedocumenteerde – keer dat er een *verband* wordt gelegd tussen een tekst over os en ezel van Jesaja (1:3) én de voederbak uit het Kerstverhaal volgens Luk. 2. Dat Origenes, die overigens rabbijnen raadpleegde bij zijn Bijbeluitleg, dit met een anti-joodse *touch* doet, is eveneens illustratief voor hoe de meeste Kerkvaders haast uit gewoonte het volk Israël bekritiseerden, een ‘traditie’ die – later tot beduidend schrijnender proporties voortgewoekerd – eveneens tot in het moderne christendom heeft kunnen reiken en waarvan de kerken zich pas vanaf halverwege de vorige eeuw met vallen en opstaan aan het ontdoen zijn.

Leo van Leijsen

Origenes, Dertiende preek over het evangelie naar Lucas

1. Onze Heer en Heiland wordt geboren in Bethlehem en een hemels legermacht prijst God en zegt: ‘Ere zij God in den hoge, en vrede op aarde bij de mensen des welbehagens.’ [...]

7. ‘En het geschiedde’, zegt hij, ‘toen de engelen van hen heengevaren waren naar de hemel, dat de herders tot elkander spraken “Laten wij dan naar Bethlehem gaan om te zien dit woord, dat geschied is en ons door de Here is bekendgemaakt”. En zij kwamen haastig en vonden Maria en Jozef en het kind’ (vgl. Luc. 2:15-16). Omdat zij haastig kwamen en niet voetje voor voetje of met vermoeide gang, vonden zij Jozef, die alles geregeld had voor de geboorte van de Heer en Maria, die Jezus ter wereld had gebracht, en de Heiland zelf, liggende in een kribbe. Het was die kribbe, waarvan de profeet geprofeteerd heeft, toen hij zei: ‘Een rund kent zijn eigenaar en een ezel de krib van zijn meester’ (Jes. 1:3). Een rund is een rein dier, maar een ezel is een onrein dier. Een ezel kent de krib van zijn meester. Het volk Israël heeft de krib van zijn meester niet gekend, maar een onrein dier uit de heidenen wel: Maar Israël heeft Mij niet gekend en mijn volk heeft Mij niet begrepen. Als we de betekenis van de kribbe hebben begrepen, laten we ons dan inspannen, dat we de Heer leren kennen en waardig worden Hem te kennen en dat we niet alleen zijn geboorte en de opstanding van zijn vlees aannemen, maar ook de roemrijke tweede komst in majesteit van Hem, wien de heerlijkheid is en de kracht in alle eeuwigheid. Amen.

[Fragment uit preek over Lukas-evangelie door Origenes: XIII, §1 (eerste zin) en § 7. Vert. F. Ledegang, in: Kerstmis en Epifanie. Teksten uit de vroege kerk over de geboorte van Christus (A.A.R. Bastiaensen e.a.), Christelijke Bronnen 12, Kok, Kampen 1997, pp 23 e.v.]

TRADITIE - VUUR DOORGEVEN

Didaskalíon – Leerhuis op Kasteel Hernen 2018

In de winter 2018 vinden drie dagbijeenkomsten plaats:

I Vrijdag 19 januari 2018,

A 'De derde dag' (Gen 1: 13): Inleiding.

B 'En Hij zag dat het goed was' (Genesis): Schepping en belofte.

II Vrijdag 16 februari,

A 'Gods eer: de mens die leeft!' (Irenaeus): Menswording.

B 'Waarom...?' (Ps 22): Lijden en dood.

III Vrijdag 16 maart,

A 'Op de dag die geen einde kent' (Byzantijnse liturgie): Opstanding.

B 'Zie, Ik maak alles nieuw' (Apocalyps): Vervulling der tijden.

'Traditie is niet het bewaren van de as, maar het doorgeven van het vuur!'

De Leerhuisgang 2018 concentreert zich op enkele kernthema's van de christelijke traditie: van begin (Schepping) tot einde (nieuwe hemel, nieuwe aarde). De thema's worden aan de hand van Bijbel én oosterse christelijke auteurs belicht. Hoe dacht men over God, Jezus, het Rijk Gods, gebed? Hoe kan hun beleving van de Blijde Boodschap ons inspireren?

De teksten krijgt u in een reader. Deze wordt uitgereikt bij de eerste bijeenkomst. De deelnemers wordt verzocht zelf een Bijbel mee te nemen. De benaderingswijze van *collatio* (geestelijk gesprek) is een vaste inspiratie voor dit Leerhuis.

Locatie: A.A. Brediusstichting, Kasteel Hernen, Dorpstraat 40, 6616 AH, Hernen (gem. Wijchen).

Tijd: 10.45-16.15 uur.

Inleider: Leo van Leijsen, medewerker Oosterse Kerken, Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Medegespreksleider: Victoria van Aalst, directeur A.A. Brediusstichting.

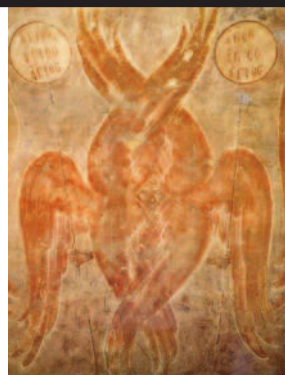
Kosten voor deelname: inclusief reader, koffie, thee en lunches: €75,-.

Kerkbezoek: Er wordt in april-mei een nader af te spreken facultatief bezoek gebracht aan een oosterse zondagsviering in het land. Extra kosten: €10,-.

Informatie en inschrijving: 0487-531387 of brediusstichting@hetnet.nl

Uitgebreider programma: www.oecumene.nl

NB: Dit Leerhuis werd al eerder aangeboden in Den Bosch, najaar 2016!

Byzantijnse liturgie XIX:

Het huwelijk

Wie een huwelijksviering meemaakt in de Rooms-katholieke Kerk of in de Byzantijnse Kerken van het Oosten ziet overeenkomsten, maar ook enkele significante verschillen. In beiden is het huwelijk een sacrament. In de Rooms-katholieke Kerk geven bruid en bruidegom elkaar het sacrament van het huwelijk en is de bisschop, priester of diaken de kerkelijke getuige. In Oosterse Kerken zoals die van de Byzantijnse traditie (Oosters-orthodoxen en geünieerde Grieks-katholieken) zegent de priester, eventueel de bisschop, het huwelijk in. De priester is de bedienaar van het sacrament van het huwelijk. Hij roept namens de Kerk de heilige Geest aan om bruid en bruidegom tot eenheid te brengen en om te bevestigen dat zij voortaan elkaars echtgenoten zijn. De viering van het huwelijk zoals ze traditiegetrouw plaatsvindt in de Byzantijnse traditie, bestaat uit twee delen. Allereerst de verloving. De priester zegent de ringen die het bruidspaar uitwisselt als teken en bekrachtiging van het elkaar gegeven woord. De kleinste ring wordt door de priester aan de rechterhand van de bruidegom geschoven en de grootste ring aan de rechterhand van de bruid. Het toekomstig bruidspaar wisselt dan zelf de ringen en geeft ze aan elkaar. Later vindt het tweede deel van de viering plaats: de kroning. De priester plaatst kronen op het hoofd van bruid en bruidegom: 'O Heer onze God, kroon hen met glorie en eer.' Hierdoor wordt de komst van de heilige

Geest gesymboliseerd, maar ook de bijzondere genade die het bruidspaar krijgt.

In de Slavische traditie zegent de priester de bruidegom met een kroon, maar hem kronen doen priester en bruid samen. Daarna zegent de priester de bruid met een kroon, maar kroont haar gezamenlijk met de bruidegom. (De kronen worden verder door de twee getuigen boven het hoofd gehouden.) Elk wordt zo tot koning of koningin gekroond door de ander. In de Griekse traditie zegent de priester bruidegom en bruid met witte bloemetjeskransen en plaatst deze op hun hoofd. De kransen zijn door een lint met elkaar verbonden, symbool voor de nieuwe band tussen man en vrouw. (Bron voor Slavische en Griekse traditie: www.orthodoxekerk.nl)

De symboliek van de huwelijkskroning is in alle tradities dezelfde. De kroning is het centrale moment van de toediening van het huwelijks sacrament door de priester. De kronen zijn een symbool van vreugde, maar ook 'martelaarskronen'. Ieder huwelijks vereist wederzijdse onthechting, is de gedachte.

Tegen het einde geeft de priester aan bruid en bruidegom eenzelfde beker wijn te drinken. Deze beker moet het bruidspaar herinneren aan de bruiloft te Kana, maar is tevens symbool van het lief en het leed

Orthodoxe huwelijksluiting in Cyrillus en Methodiuskerk te Praag (Tsjechië). (Foto: Creative Commons Licence, Wikipedia)

dat zij samen zullen delen. Het Evangelie van de huwelijksviering is dat van de bruiloft te Kana. Daar veranderde Christus water in wijn. Voor bruid en bruidegom betekent dit dat Hij de menselijke liefde (water) zal veranderen in God-menselijke liefde (wijn). In en door de heilige Geest krijgt de menselijke liefde van het bruidspaar een heel nieuwe dimensie. De eigenlijke huwelijksviering loopt ten einde met de zogeheten 'dans van Jesaja': hymnen worden gezongen, de priester voert aan zijn hand het bruidspaar, gevolgd door de getuigen en de bruidsmeisjes, in een kleine processie driemaal rondom het tafeltje waar de huwelijksvoltrekking zojuist plaatsvond. Tot slot worden de kronen van de hoofden afgenomen.

De huwelijksritus kan zowel in de Eucharistie als daarbuiten plaatsvinden.

Dolf Langerhuizen

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

